

БОГОСЛОВЉЕ

ОРГАН ПРАВОСЛАВНОГ БОГОСЛОВСКОГ
ФАКУЛТЕТА

ГОДИНА XV

СВЕЗАК I

СРПСКИ СПОМЕНИЦИ СЕВЕРНО ОД САВЕ И ДУНАВА ПРЕ 1690 ГОДИНЕ*)

У данашњим нашим областима, северно од Саве и Дунава, почела је, већ у другој половини деветога века, да се развија прва словенска хришћанска цивилизација, на основима ћирило-методског источног православља. Али, тај развитак је убрзо задржан и доцније скоро потпуно угушен, када су Мађари, пре хиљаду година, дошли у те области и постали господари словенске Паноније...

Мађарски краљ, Св. Стефан Први, приклонио се Риму, примио крштење по латинском обреду и целу своју земљу упутио правцем западне црквене и културне оријентације. — Тада је, наиме, владало државно-правно схватање: да у једној држави може бити само једна вера; па је из тога учења поникла и она средњевековна крилатица: *cujus regio, illius religio* — чија је земља, онога је и вера!

Разуме се, да у таквој римокатоличкој Угарској, чим је почело јаче диференсирање између западне и источне цркве, није се могло одржати ни старо ћирило-методско православље. А када је, после тешког српског пораза на Косову 1389, са емигрантима из Србије, почело да улази у Угарску ново српско-светосавско православље, одмах су угарске, црквене и државне, власти почеле и њега енергично да гоне. — Важну белешку о томе гоњењу оставио нам је старац Никодим из Прилепа, чувени српски мисионар у Влашкој и у суседном Банату из доба кнеза Лазара и деспота Стефана...

То гоњење српског православља у Угарској није дуго трајало. — Мађари су, убрзо, и сами осетили сву опасност од Турака, чим су Турци, после несретне битке код Никопоља,

---

*) Предавање одржано на радиу у Београду 12 маја 1939 год.

1396, први пут продрли у јужни Банат и Срем, извели страшну пустош по тим областима и том приликом многе грађане Сремске Митровице силом одвели чак у Малу Азију и населили у Бруси... — Од тада су Мађари, присиљени приликама, почели да бивају толерантнији према српским православним избеглицама, насељеним по угарским областима. Шта више, ускоро су обуставили сва непријатељства према Србији и склопили савез са српским народом, који је умео тако јуначки да се опире турској превласти. Тада је деспот Стефан Лазаревић уврштен у број највећих угарских магната, пошто је добио у феуд многе мађарске градови и читаве жупаније све до Карпата. У исто време, као и доцније, и најугледнија српска властела добивала је велика добра по угарским областима...

Та веза с Мађарима није много користила Србима. После пола века Турци су успели да потпуно савладају Србију и узму деспотску престоницу Смедерево (1459). Сада је тек опасност за Угарску постала непосредна. И од то доба, не само угарски краљеви, него и њихови римокатолички бискупи, као феудни господари, почели су све више да траже начина како би што већи број православних Срба, храбрих и вичних борби с Турцима, могли да преселе на своје опустеле земље и од њих створе чврсту брану против турског продирања у Угарску. Стога су тада давале, не само многе економске и финансиске повластице, него и верски имунитети, који су православним Србима, насељеним по опустелим угарским областима, све до више Арада и Будимпеште, имали да омогуће, не само автономну грађанску него и верску организацију у духу чистог српског светосавског православља...

Тај, силом прилика, тако темељно промењени став угарских државних и црквених римокатоличких власти према српском православљу у Угарској, учинио је: да су српска насеља, већ у другој половини петнаестог века, толико преплављивала била Срем и Банат, да су и сами Мађари те, раније сасвим помаћане области наше, почели сматрати и називати српским земљама — *gácszág!*

Један од првих православних Срба, феудалних господара у Угарској, већ првих година петнаестог века (1404), био је Дмитар, брат Краљевића Марка. — Он је, ускоро после погибије Маркове (1395), отишао угарском краљу Сигисмунду, заједно са братом Андријашом, и од њега добио на управу град

Вилагош у Јенопољу, између Мориша и Кереша, са властелинством од преко 100 села... Ускоро после Дмитра добио је велика феудна добра и деспот Стефан Лазаревић, са главним градовима у Срему, Банату и Бачкој. Сем тога, његови феуди, као и добра његовог наследника деспота Ђурђа Бранковића, налазили су се и по далеким источним, северним и западним угарским областима — све до Сатмара, Мункача, Токаја, Дебрецина, Пеште и Пожуна. Феуди деспота Змај-огњеног Вука Бранковића, сем градова по Срему, пружали су се и по југозападној Славонији, од Пакрици и Градишке до Сиска према Загребу. Српске војводе, браћа Јакшићи, који су прешли у Угарску око 1464, имали су своје феуде, у главном, између Сегедина, Арада и Темишвара. Ту су била и добра српских војвода: Белмужевића, Радича Божића, Овчаревића, Цреповића и других; док су имања последњег српског титуларног деспота и великог јунака Павла Бакића († 1537) налазила се на крајњем западу угарских области — до данашње мађарско-словачке и немачке границе, око Коморана, Ђура и Сомбатхеља.

Сви деспоти и војводе српске насељавали су по својим пространим угарским добрима Србе са Балкана, не само да им послуже као обрађивачи земаља, него и као главна одбранбена снага против Турака; а доцније, после Мухачке битке и слома мађарске државне власти (1526), да им помажу и у тешким и дугим грађанским борбама између претставника угарско-ердељских и аустро-угарских власти...

Нешто доцније, пошто су опустошени Срем (1521—1529), Бачку, Будимпешту, Барању и Славонију (1541—1545) и најзад Банат, са Темишваром и Арадом (1552), узели Турци дефинитивно под своју власт, почели су аустро-угарски владоци, у преосталим западним деловима бивше Краљевине Угарске, да стварају своју чувену Војну Крајину — од Дунава нише Коморана до Јадранског Мора ниже Сења. А крајишници су и ту били махом пребегли Срби из турских области — храбри Ускоци.

Снажна српска насеља под угарском влашћу, на челу са својим деспотима и војводама, наставила су свој ранији духовни живот, и на новим огњиштима, по својим старим традицијама донесеним са Балкана. И док су деспоти, са војводама, главни део својих материјалних срестава, физичке снаге и умног напора, у оним скоро сталним ратним временима, мо-

рали да троше у крвавим борбама и на обнављању, утврђивању и одржавању поверених им градова и прибављању других стратешких срестава за одбрану, дотле су православни калуђери и свештеници, који су са својим народом из Србије и Босне пребегли у Угарску, живо настојали: да, помоћу народних претставника, и у новим областима подигну што више, ма и привремених, духовних средишта, за чување и неговање светосавског православља и с њим већ тесно скопчане српске националне индивидуалности. А резултат тога њиховог родољубивог настојања, и у онако изузетно тешким приликама за све духовне и културне покрете, био је ванредан: на територији нових српских етничких области, већ током петнаестог и првих деценија шеснаестог века, пре него што су Турци и у тим областима дефинитивно овладали, никло је око 30 нових српских православних манастира, а нарочито по Фрушкој Гори у Срему (16), Банату (11) и Бачкој (3). — Они, у главном, и данас постоје, иако је њихова основна, традиционална српска балканска архитектура, после сеобе патријарха Арсенија Чрнојевића, током обновљене угарске власти у тим нашим областима, у осамнаестом и деветнаестом веку, у већини случајева, претрпела радикалне промене...

Стари дворови и градови наших деспота и властеле у Угарској, као стратешки објекти, прелазили су из руке у руку разних господара и давно леже у потпуним развалинама, а неким већ ни трага нема. — Они дакле, ни у ком случају, поред свега њиховог историског значаја, не могу се сматрати чисто српским националним споменицима у областима нашим с оне стране Саве и Дунава. Само два града међу њима, Купиник код Купинова на Сави и Сланкамен на Дунаву, као некадашње резиденције деспота Бранковића, служе и данас као наши национални споменици, јер су поред њих сачуване српске православне цркве: Св. Лука испред Купиника, задужбина и гробница породице Бранковића, подигнута већ око 1456, и Св. Никола у Сланкамену, коју је пред својим двором подигао чувени јунак деспот Змај-огњени Вук, пре 1485, по свој прилици, такође за своју гробницу.

Постанак већине српских манастира у Срему и Банату, народна традиција приписује последњим деспотима Бранковићима, војводама Јакшићима и другој нашој властели онога времена. Али, то није тачно. Последњи деспоти и властела наша у

Угарској, у она скоро стална ратна времена, када се гинуло на све стране, нису имали довољно времена и срестава, да, тако рећи, још у туђој земљи, у коју су се они, како се тада сматрало, само привремено склонили, мисле и раде на подизању каквих нових, монументалнијих архитектонских споменика — цркава и манастира, себи задужбина, као што је то раније рађено у Србији. Своје амбиције и потребе у том правцу, они су тада, силом прилика, у већини случајева, морали да задовољавају само преоправкама и преобраћањем у православне богомоље старих опустелих и разорених римокатоличких цркава око њихових дворова и градова, или да, на брзу руку, подигну какву скромну, малу и од слабијег материјала изграђену црквицу — довољну за најважније верске потребе њихове и њихових поданика у оним толико несигурним и тешким временима . . .

Такве су, бар у прво време, биле и манастирске цркве, које су, помоћу срестава добијених од властеле и народа, подизали избегли српски калуђери из поробљене домовине. — Тек доцније, када су наступила мирнија времена и прикупило се више срестава, подизане су веће и угледније цркве. Тако на пр. зна се: дасу калуђери из манастира Жиче у Србији, када су пребегли у Срем, на место старе мале црквице Св. Николе, коју су затекли код манастира Реметског у Фрушкој Гори, доцније названог Шишатовца, 1520 подигли нову, лепшу и већу цркву Св. Богородице; а израдили су је од самих камених плоча немари са нашег Приморја. Слично је поступио и београдско-сремски митрополит Максим, ранији сремски деспот Ђурађ млађи Бранковић. Он је, пошто се одрекао деспотства и примио монаштво, око 1499, дао саградити, на малом острву у сред Обедске Баре код Купинова, једну скромну испосничку црквицу, од самих брвана, и посветио је Благовештењу; а када је постао сремски митрополит измолио је нужна средства од својих рођака, браће Јакшића и влашког војводе Њагоја Басарабе, и око 1515, подигао је код Крушедола једну од најлепших наших манастирских цркава с оне стране Саве и Дунава, па је и њу, као и прву на Обедској бари, посветио Благовештењу.

Готово све наше манастирске цркве преко Саве и Дунава, из тога времена, грађене су биле у нашем чистом традиционалном стилу, донесеном са Балкана: на крстоликој основи, у

облику листа детелине, са по једним или два кубета, без звоника. — И структура зидова обично је била традиционална: наизменична употреба црвених опека, сивога камена и светло-жутог малтера; те су својом полихромијом давали пријатан ефекат; као што га и данас пружа већина наших старих угледнијих цркава по Јужној Србији. — Ређе су биле црквене грађевине израђене од самог камена или опеке.

Такво стање спољашњег изгледа наших црквених архитектонских споменика у Војводини, остало је и за време турске владавине у тим нашим областима. — Турци, по правилу, нису допуштали грађење нових манастира, а врло тешко су давали и дозволе за најпотребније оправке. Стога су темељне преправке извршене тек после сеобе патријарха Чарнојевића, под новом аустро-угарском влашћу у осамнаестом веку, када су готово сви наши манастири у Војводини, као и многе старе парохијске цркве, изгубили своју традиционалну српско-балканску физиономију и, силом прилика, морале се прилагодити архитектонским барокним облицима новијих римокатоличких цркава и манастира.

Данас су још најизразитији претставници наше старе традиционалне архитектуре манастирске цркве у Јаску, Петковици и Св. Николи у Новом Хопову у Фрушкој Гори. — Јазачка црква је из основа, у осамнаестом веку, нова израђена; али, у потпуно старом стилу, чак и са полихромијом фасада — слично Грачаници на Косову и по другим крајевима Јужне Србије. А црква Св. Николе у Новом Хопову, саграђена још 1576, као задужбина богате трговачке породице Јовишића из Српског Ковина код Будима, задржала је све особине једног нашег архитектонског ремек дела из шеснаестог века, поред свих преправака током векова...

Од интереса је поменути и један, до нас, врло добро очувани примерак старе римокатоличке цркве готскога стила, направљен још у петнаестом веку за православну богомољу. То је чувена стара црква Св. Богородице у Српском Ковину на острву Чепељу ниже Будимпеште. Раније је она посвећена била Св. Авраму и угарски краљ Владислав даровао ју је Србима још 1440, кад је дозволио да се око њених развалина населе избеглице из Банатског Ковина и ту уреде своје привилеговано трговште. — Срби су је поправили и 1510 живописали у старом српском стилу...

Наше цркве, с оне стране Саве и Дунава, из времена пре сеобе Чрнојевићеве 1690, претстављају и данас својом унутрашњошћу, — много више него спољашношћу, — изразито српске споменике; а раније је то било и у знатно већој мери. — У њима су, наиме, сви зидови, од пода до свода, живописани били, ал' фреско или темпера, сценама и личностима из Сторага и Новог Завета, из Житија Светих и Црквене историје, са јасним педагошко-верским тенденцијама. Тим стремљењима је Светосавска српска црква, већ и на старим огњиштима на Балкану, додавала и своје специјално српске националне тежње: да диже и негује култ српских светитеља, а упоредо с њим, да помаже и развија племенити национални понос и веровање, које је Св. Сава први нагласио: да је Бог српском народу одредио вишу мисију на земљи, и да су сва страдања само припрема за велика дела у будућности...

Мудри и родољубиви претставници Српске цркве, избегли с народом преко Саве и Дунава, разасути по туђини и окружени народом друге хришћанске вероисповести и језика, осетили су још више потребу и дужност: да, упоредо с бодрим чувањем православља, дижу и одржавају, развијају и оплемењују све више српске духовне тежње и национална стремљења. Стога су, и приликом живописања нових цркава у новој постојбини, давали, на најугледнијим местима, сликати, не само Србе светитеље, које је црква званично признала, него и многе друге чланове прослављене династије Немањића и Лазаревића. — За тај однос најкарактеристичнији је пример очувана стара црква манастира Ораховице, у планини између Пожеге и Нашица, изнад славонске Подравине с погледом на Барању. Њу су 1592 подигли калуђери, помоћу народа, у потпуно старом нашем стилу, на развалинама цркве једног римокатоличког пустињачког реда — е р е м и т а ; па је зато и она, у прво време, називана Р е м е т о м, као и три друге наше цркве у Фрушкој Гори, од којих две и данас носе то име. — У тој цркви, коју ни векови нису много изменили, сачувано је и нешто од старог живописа. А тај живопис, још и у фрагментима, ванредно живо казује: како су родољубиви калуђери — ктитори те наше скромне планинске цркве, просвећени игуман Максим и братија његова — необично дубоко прожети били српском народном свешћу и снажним националним поносом.

Они су, наиме, на самом улазу у цркву, на месту где се обично дају радити портрети самих ктитора, место својих ликова, дали израдити „ктиторе и заштитнике све српске земље“: великог Немању и жену му Ану, као монаха и монахињу, са њиховим синовима — краљем Стефаном Првовенчаним и Св. Савом, првим српским самосталним архиепископом и просветитељем. Сем тога, они су, пред самим олтаром, на осмоугаоном стубу, који држи кубе, дали насликати деветнаест портрета из Лозе Немањића и три бисте Лазаревића, са попрсјима дванаест првих српских архиепископа...

У тој старој нашој цркви налази се још и неколико других споменика, који нас уверавају, о нарочито великом култу Св. Симеуна Немање и Св. Саве... Тако се ту налази и једно лепо дрворезно клише, које приказује Христа као цара на престолу, а пред његовим ногама ничице су пали Св. Симеон-Немања и Св. Сава, у дирљивој молитвеној преданости Богу за цео српски народ. — Ти велики заштитници свих Срба налазе се и на великој престоној икони Христовој, израђеној 1607, као и на једном Богородичином триптихону из шеснаестог века.

Врло је вероватно, да је сличних споменика великог култа српских националних светитеља било и по другим нашим манастирима с оне стране Саве и Дунава. — Зна се, на пр., да је, и после вековних страдања за време робовања Турцима и Угрима, у малом фрушкогорском манастиру Петковици, још и данас очувана фреска, из шеснаестог века, која приказује краља Стефана Дечанскога, оца Душана Силног, између најугледнијих хришћанских светитеља — првог хришћанског цара Св. Константина и великог архијереја Св. Николе; а у манастиру Лепавини, између Крижеваца и Копривнице у северној Хрватској, као и у једном малом тамошњем подравском селу — Глоговцу, налазе се и данас врло добро очуване велике престолне иконе Св. Саве и Св. Симеуна-Немање, рађене 1640, са много уметничког смисла, у традиционалном српском стилу; док се у манастиру Пакри, у Славонији код Дарувара, поред других драгоцених српских споменика пренесених тамо из наших централних области, налази и један покров за ћивот Св. Саве у Милешеви, ванредно лепо и богато извезен 1567 — дакле два и по деценија раније, него што ће Турци на београд-

ском Врачару спалити свете мошти највећег српског светитеља и просветитеља . . .

Српска насеља по Славонији и Хрватској лежала су мало подаље од главних пролаза турских и аустро-гарских војска и њихових пљачкашких чета, па зато та насеља наша и њихови културни споменици нису толико страдавали, као они у Срему, Банату и Бачкој, где су небројено пута пљачкани, паљени и на разне начине уништавани. Па ипак је и у овим областима, а нарочито у Срему, поред непокретних архитектонских и сликарских српских споменика, брижна рука родољубивих српских калуђера и свештеника, успела да сачува читаво једно-културно благо — како у нашим старим рукописним књигама, пуним минијатура и разних орнамената, често пута са много уметничког смисла и вештине израђених, и у бројним старим штампаним књигама-Србуљама, из наших првих штампарија петнаестог века; тако, и у многим другим разноликим предметима наше примењене уметности онога доба, израђеним од позлаћеног сребра и другог драгоценог материјала: камена, слонове кости, свиле и разних других скупочених тканина, украшених и сребром и златом, бисером и драгим камењем.

Међу уметничким споменицима од драгоценог метала, са специфичним српским обележјем, очувано је у манастирским ризницама и неколико „славских чаша“, с којима се пило и наздрављало, како при храмовним славама и на домаћим Крсним именима, тако и при свечаностима у спомен великих ктитора-оснивача и заштитника цркава и манастира. Те су чаше обично биле од позлаћеног сребра са врло лепим пластичним украсима. На дну плитке а пошироке чаше, прастарог облика, сличне дубоком тасу, редовно је искуцан ниски рељеф празника или славског светитеља, а околу разни други светитељи или срлови и фазани, јелени и змајеви, лавови и грифони, у богатој биљној орнаментици. Најстарија сачувана и датирана таква чаша — за напијање у славу Божију, за здравље живих и покој душа умрлих, јесте из 1523 у манастиру Крушедолу, а кована је у славу кнеза Лазара за манастир Раваницу; док се у манастиру Бешенови чува једна таква општа славска чаша из 1652 са натписом: да је кована у доба султана Мехмеда, да би онај који је купи „пио из ње у славе Божије и пречисте Богородице“ — опште заштитнице. За овај српски обичај знали су и руски владоци,

па су, нашим црквама које су помагали, шиљали и своје, за ту сврху нарочито исковане драгоцене пехаре: да и з њ и х п и ј у сви у њ и х о в о з д р а в љ е и м н о г о љ е т с т в и ј е. Тако на пр. знамо, да је велики кнез московски Василије 1509 послао „киторску чашу“ катедралној цркви београдско-сремског митрополита, у тежини од 4 гривне сребра и 5 златника; а његов син цар Јован Грозни, послао је 1558 у манастир Милешеву, у славу Светога Саве, сличну такву чашу, која се данас чува у фрушкогорском манастиру Кувездину, који је посвећен Светом Сави.

Најзад, велика родољубива брига српских црквених и народних претставника с оне стране Саве и Дунава, да свој народ, растурен са старих огњишта по туђини, очувају у светосавском прослављу и Српству, дала је Срему нове трајне споменике не обичне врсте, када је, крајем петнаестог и током шеснаестог века, за светитеље прогласила и у црквеним песмама прославила, читаву породицу ванредно побожних и добрих, али врло несрећних и сиромашних, последњих српских деспота Бранковића: оца, слепога Стефана и брижну мајку Ангелину, са њиховим синовима, деспотом Ђурђем — потоњим митрополитом Максимом и младим деспотом Јованом; а за тим, нешто доцније, посветила је и једног одличног претставника славонских и барањских Срба, последњег Србина браниоца тих области — кнеза Стефана Штиљановића. Мошти овог светог кнеза и данас целокупне почивају у манастиру Шишатовцу; а Бранковићи су и мртви несретни били, јер су Турци, повлачећи се 1716 дефинитивно из Срема, на комадиће исекли њихове мошти и спалили, заједно са њиховом задужбином манастиром Крушедолом. — У пепелу на згаришту, после одласка Турака, нађени су од ватре сачувани само поједини делови. Они су оковани у позлаћено орнаментисано сребро и чувају се и данас у обновљеном Крушедолу, као велика народна светиња... А мошти кнеза Лазара, косовског мученика у Врднику, и цара Уроша, последњег Немањића у Јаску, донешене су у Срем из Србије, тек за велике сеобе Чернојевића.

Такви су ето, у најкраћим потезима, главни српски споменици, очувани с оне стране Саве и Дунава, из времена пре него што је 1690 и сам пећски патријарх Арсеније III Чернојевић, са много хиљада српских породица са Балкана, морас

да се повуче, пред Турцима, из своје резиденције у Јужној Србији, и склони на север у старе области панонских Словена под угарском влашћу — да тамо појача, освежи и реорганизује стара деспотска насеља, за велику мисију духовног препорођења и политичког ослобођења целокупног нашег народа.

Рад. М. Грујић
